

Disciplin och spontaneitet i de afro-amerikanska transerna

AV ROGER BASTIDE

Roger Bastide, professor vid Sorbonne, är en av de största kännare av afro-amerikansk kultur. Följande text är hans inlägg under ett kollokvium om trans och teater i Bryssel år 1971, vid institut National des Arts du Spectacle.

Besatthetens kultur känner både till den vilda transen och transens vildhet.

De känner till den vilda transen. Den är en av kriterierna på Gudarnas vilja att besitta människorna (det finns andra såsom sjukdomen, drömmen eller upptäckten av ett underligt föremål).

Brasilien: transen genom den »odöpte« Guden.¹⁾

Haiti: transen genom loa bossale.²⁾

Men det är just så, att besatthetens kultur inte kan acceptera denna trans. Och så fort den visar sig, måste man »fånga upp« den för att föra in den i reglernas och konventionernas värld – man måste socialisera den för att kunna kontrollera och bearbeta den, för att få den att tjäna det allmännas bästa. Den vilda transen är enbart en ren form, utan innehåll, man måste ge den ett stoff kommet från folkets religiösa tradition (man skulle kunna finna liknande fenomen i den kristna mysticismen; själasörjarnas roll är, att leverera en summa kollektiva föreställningar ärvda från det kristna förflutna till mystikerns trans).

Denna socialisering av transen lyder under två postulat: den ena är individuell: transen ligger nära vansinnet, om den inte regleras är den farlig för individen; härav »bori«-ceremonin i Brasilien, »äta huvud«-ceremonin som har till mål att »stärka huvudet« och hindra en Gud (eller flera gudar) att stiga ned och framkalla en katastrof för den trognes mentala hälsa.

Det andra är kollektivt: den vilda transen tjänar till intet, den har inget budskap, den är bara »symptom« på en gudomlig lust, den är ännu inte ett muskulärt artikulerat språk som tillåter en kommunikation mellan naturen och övernaturen.

Socialiseringen sker genom ett invigningsförfarande, genom vilket prästerna styr förmågan att falla i trans och formar transen genom följande medel:

1) R. Bastide, *Le Candomblé de Bahia, rite nagô*. Meuten et Cie, La Haye, 1958; chap. 5.

2) »Loa bossale« betyder »den vilde guden«. Angående dessa transer genom loa bossale, se A. Métraux, *Le Vodou haïtien*, Gallimard, 1958, s. 107-108. Naturligtvis uppträder samma fenomen också på Kuba. Jämför F. Ortiz, *Los Balles y el Teatro de los Negros en el Folklore de Cuba*, Habana 1951, s. 148-53, 200-87.

a) Ett system av myter: varje Gud har ett visst ansikte och en viss bakgrund. Där bakgrunden är bortglömd, som t. ex. i den Haitiska *Vodoun* och den döpta *loatransen* tar man till en reproduktion av Gudens karaktär (Ogun: våldet – Erzulie: den sinnliga kärleken).³⁾ Där bakgrunden är känd, som i den brasilianska *candomblén* eller den kubanska *santería* tar man till myterna⁴⁾ (sålunda skall den person som är besatt av Shango gå mellan den person som är besatt av Ogun och den som är besatt av Oxum, om dessa två sistnämnda dansar för nära varandra, därför Ogun och Shango är två bröder som kämpar om Oxums gunst). Alltså är den religiösa ceremonin en mimitism, alltså ett rollspel, vilket ger den en teatral karaktär.

b) En uppträning av det kroppsliga uttrycket: inläring av danser, gester, samband med musikaliska rytmer, en sammanställning av vad man med Lévi-Strauss skulle kunna kalla en ensemble ordnad enligt vissa sekvenser av motoriska relationer.

Hela den afrikanska och afro-amerikanska religionen vänder sig alltså mot den vilda transen. Den är nästan en »anti-trans«.

Man kan ge några bevis på detta:

1) När transen blir alltför våldsam och således riskerar stora ceremonin, dämpar »fadern« eller »den heliga modern« transen (genom att lägga handen på nacken eller blåsa luft i öronen). Man måste bryta ned kroppens motstånd för att göra den till en foglig häst som lyder sin gudomlige herres vilja.

2) Transen är aldrig en kollektiv epidemi framkallad av musiken, tröttheten, upphetsningen eller folkhopen – man faller bara i trans, när man hör musiken från sin Gud: tidpunkten liksom formen för transen bestäms av den religiösa riten.

3) När Haiti blev förklarad självständig republik, bröts all kontakt med Afrika, därför har också de haitiska bönderna gradvis förlorat minnet av de afrikanska myterna och bibehåller endast bilden av de gudomliga personligheterna. De minns alltså gudarnas karaktär, t. ex. att Ogun har en våldsam karaktär eller att Erzulie tycker om att älska, men de känner inte längre till dessa gudomligheters genealogi eller historia. (Mile Marcelin, *Mythologie Vodou*, Port-au Prince, Haiti, 2 vol. 1949 och 1950).

4) På Kuba och i Brasilien däromot har kontakterna med Afrika fortsatt ända till slutet av 1800-talet. Ett antal färgade brasilianare eller kubaner begav sig ännu i början av 1900-talet till Nigeria för att låta sig invigas. Därför har den afrikanska mytologin hållit sig kvar i den afro-brasilianska religionen, som kallas »candomblé« (jfr. P. Verger, *Notes sur le culte des Orisa et Vodun*, IFAN, Dakar, 1957) och i den afro-kubanska religionen, som kallas »santería« (jfr. Lydia Cebrera, *El Monte, Igbe Finda*, La Habana, 1954).

3) Dessutom fordras vissa omständigheter: Om man haft sexuell umgänge, om kvinnan har menstruation, om man bär sorg, så hjälper det inte att närvara vid ceremonin och lyssna till lovsångerna till sin Gud. Guden tar honom inte i besittning.

4) Det passar sig inte att falla i trans utanför den candomblé man tillhör. Förvisso kan man närvara vid andra religiösa kottierers ceremonier och t.o.m. delta i danserna, man blir ändå aldrig besatt.

Transen i besatthetens kulturer är alltså inte ett bortslitande från reglernas värld – den är alltid »behärskad».

Emellertid kan ett visst antal transer för åskådaren verka våldsamma och »vilda». Men man bör se noga efter. Det finns tre möjligheter:

1) Om transen är en imitation av Gudarnas historia, så finns det våldsamma gudar som Ogun, och lynniga Gudar, som stundvis kan bli elaka, som t. ex. Eshu eller Legbu. Dessa gudomligheters »hästtranser» blir »våldsamma» och imponerande för åskådaren, men man måste skilja på våldsamhet och vildhet. Våldet är inte spontant, det är här alltså underkastat en regel på förhand etablerad av myterna.

2) Det finns invigda, som inte uppfyller alla sina plikter gentemot sina gudomligheter, eller som inte respekterar sina »fäders» eller »heliga mödrars» auktoritet. Dessa blir ytterligt våldsamma, vare sig de slår huvudena mot vägarna eller flyr ut på landsbygden för att återkomma med sönderrivna kläder, nedblodade och med söndertrasat ansikte. Detta är de hymner som kallas »låder-hymnerna» (med hänvisning till piskorna med läderflätor) eller på afrikanska **telebe** vilket för de olydiga invigda in i dessa våldsamma kriser. Men inte heller här strider krisens vildhet mot reglerna, den innebär en upprättelse av den regel man våldfört sig på.

3) Slutligen kan vi genom jämförande studier från **yoruba-candomblé** till **bantou-candomblé** och **macumba**⁵⁾ fastställa en lag: nämligen att krisens vildhet ökar samtidigt med en förslappning av den sociala kontrollen – med det allt större antalet vita bland åskådarna – med kommersialiseringen av religionen som en teaterföreställning – att den alltså är ett patologiskt fenomen jämfört med den traditionella religionen. Men t.o.m. här är vildheten inte helt och hållet i avsaknad av regler; den är en »variation» som spelar runt reglerna eller i korta ögonblick av vansinne glider in i luckan mellan två regler.

Men vad vi kanske ännu icke lyckats framställa i de böcker vi skrivit i detta ämne (därför att vi först måste bekämpa psykiatrikernas uppfattning att den afrikanska eller afro-amerikanska transen endast var uttryck för kollektiv hysteri) är följande: Regeln hindrar inte det spontana. Eller om man så föredrager: upprepningen lägger inga hinder för den skapande fantasins fria spel.

I detta perspektiv kan man erindra vissa författare, såsom Leiris om Afrika och Métraux om Haiti, som har framhållit föreställningsfunktionen i besatthetens kulturer. Men detta är bara en andrahandsfunktion som vida överskrider kultens i följande bemärkelse:

⁵⁾ Yoruba-slaverna har i sina candombléer bibehållit sina förfäders religion med stor trohet; däremot har bantou-slaverna bibehållit mycket lite av de afrikanska religionerna i Angola eller Ba-Kongo, och de har blandat detta med andra religioner, antingen afrikanska (yoruba-invigningen) eller icke-afrikanska (i synnerhet indiska). I Rio de Janeiro slutligen har candomblén upplösts och blandats med indiernas religioner, katolisismen och framför allt med spirismen och skapat en ny religion, som kallas »macumba». Angående denna utveckling, se R. Bastide, *Les religions africaines au Brésil*, Presses Universitaires, 1960.

– Denna funktion gäller bara de offentliga ceremonierna. Men det som är karaktäristiskt för kulterna är, att det bara finns några få offentliga ceremonier per år. Den största delen av aktiviteterna är av privat slag och utföres nästan dagligen. Själva transen är inte förbehållen de offentliga ceremonierna, den existerar också inom familjegruppen, så snart Guden behöver lämna ett personligt budskap till sin trogne.

– Dessutom är det inte besatthetens kulturer som sådan som har en spelfunktion. **Besatthet är en alltför allvarlig sak.** Det hela ligger i det faktum, att de organiserar fester, och – som Durkheim mycket riktigt lagt märke till – det är inslaget av fest som tillåter spelet. Var kommer detta in i våra afro-amerikanska brödrasällskap?

I första hand i danserna, sångerna och musiken. De vanliga åskådarna till **candomblé** kunde mycket bra skilja mellan goda dansare och dåliga, skickliga trumslagare och mindre skickliga, och uppskatta sångerskornas röstkvaliteter. Det spontana finns alltså i utsmyckningen, i de koreografiska ornamenten, men denna spontaneitet förverkligar sig endast inom ramen för de traditionella gesterna eller orden eller den fastlagda rytmen.

I andra hand, i vissa ceremonier, t. ex. **panan**, vilken avslutar invigningscykeln. Under **panan** skall den heliges nya dotter, som glömt sin förutvarande personlighet, återlära sig vardagslivets gester, vilka tillåter henne att återföras till sin familjegrupp och sin samhällsgrupp. Denna flicka har då ett stort utrymme för improvisationer. Uppmuntrad av publikens skratt kan hon t. ex. i en improvisation härma sexualakten, i en annan mammans hands-kande med sin baby och i en tredje lära sig att vrida på knapparna till radion eller T.V.-apparaten...⁶⁾

Men man bör anmärka att i **panan** är gudarnas nya brudar i ett tillstånd kallat **éré** d.v.s. ett tillstånd av lätt trans eller halvtrans och inte i absolut trans. Vad innebär detta om inte att en intellektuell klarsynthet och ett strukturerat jag är nödvändigt för uppfinningsrikedom?

Men vi ser också här att det spontana i gesterna faller inom ramen för en obligatorisk sekvens. Om vi till varje pris vill närma besatthetens kulturer till teatern, så bör vi närma den till ett slags Comedia dell'Arte, där individuella improvisationer endast accepteras, då de ingår som inslag i en fastlagd obligatorisk ram.

Slutsatser

Vissa aktuella former av teater närmar sig säkerligen de uttryck av upphetsning som Durkheim placerar som grundlag för den religiösa känslan (trots att läsningen av Durkheim inte alls visar det han vill bevisa – det bevisas istället att den sociala kontrollerar det religiösa; man skriker eller gråter t. ex. på bestämda klockslag. Marcel Mauss har rätt i motsats till Durkheim⁷⁾). Besatthetens kulturer, åtminstone de afrikanska i den mån kolonisationen inte korrumpert dessa kulturer, är just raka **motpolen** till transens teater.

⁶⁾ M. J. Herskovits, *The Panan, an Afro-bahian Religious Rite of Transition*, in: *Les Afro-Américaines*, IFAN, Dakar, 1953; sid. 133–140.

⁷⁾ Vi vet att Durkheim i sin bok *Les Formes Élémentaires de la Vie Religieuse* (1912) velat bevisa, att religionen föds ur stora kollektiva församlingar, som skapade känslor av upphetsning så att individerna kände sig »behärskade och ledda av en yttre makt» som fick dem att »handla annorlunda än normalt». Men när man läser de texter Durkheim citerar för att stödja denna sin tolkning, så märker man att, i dessa församlingar där man hetsar upp sig till ett kollektivt medvetande och det förekommer våldsamma gester, skrik och vrål, så är dessa vilda kriser kontrollerade av samhället, emedan de börjar på en bestämd tidpunkt, endast vidrör några vissa sektorer (föräldrar eller bundsförvanter) och också slutar på ett bestämt klockslag. Ur detta framkommer det, att den sociala snarare kontrollerar än skapar religionen. (R. Bastide, *Mysticisme*

Den afrikanska eller afro-amerikanska transen är ett **språk** (både motoriskt och verbalt), som kan dechiffreras efter en bestämd kod. Den har sin vokabulär, sina grammatiska regler och sin syntax. Transen hos oss västerlänningar är däremot ett förnekande av språket – förvisso kan psykiatrikern eller psykoanalytikern utläsa koden, men det beror på att transen, även den mest våldsamma och mest vansinniga, lyder under en determinism, nämligen det omedvetna och dess komplex. Det rör sig alltså inte längre om ett kommunikationsspråk utan om **Dets ord** (Saussur's motsättning mellan språket och talet).

Den afrikanska eller afro-amerikanska transen tillhör ett allvarligt område. Den kan säkert ha effekter liknande katarsis, men det är inte dess ändamål; man måste skilja mellan effekterna (det som kommer till på köpet) och ändamålet eller funktionen. Långt ifrån att vara upplöst, är den betingad, och man har också kunnat definiera den just som betingad reflex.

Vår västerländska trans är däremot upplöst, yr och berusad; den tillhör spelets domäner. Utan tvekan kan våra moderna anhängare av den vilda teatern kopiera – med avsikt kopiera – vissa fakta hämtade av våra religionshistoriker eller etnografer: Dionysos' orgier, målning på kroppen (som ersättning för lusten att smutsa ned sig med sin exkrement och smörja in sig med avföring) eller föklädnader. Det kvarstår ändå att detta sker på villkor att avskilja vart och ett av dessa kulturella drag från sitt kulturella sammanhang, som ger dem en mening, för att av dem, blott göra ett spel.

Den afrikanska eller afro-amerikanska transen är ett verktyg för social **kontroll**: de äldres kontroll över de unga, ledarnas kontroll över de underlydande. Även där den spelar

en roll av politisk förnyelse, som t. ex. i vissa länder i Afrika, där ledarna behandlar transerna, så att Gudarna av bonde-massorna begär byggandet av nya vägar, ändringar i jordbrukstekniken etc., så är denna roll av ekonomiskt och socialt utvecklingsverktyg endast möjlig, därför att den afrikanska transen alltid är kontrollerad. Däremot är den nutida västerländska transen en form av protest och demonstration mot reglernas, normernas och de verdertagna värderingarnas värld. Den är en revolt mot samhället, politiken kommer inte i andra hand utan i första.

Men – och här slutar jag beskrivningen av fakta för att fälla ett omdöme – just därför att transen är en revolt, kan den bara bli till en misslyckad trans. Den närmar sig hysterin eller epeleptiska kriser, eller vad man förr kallade demoniska epidemier. Det gives inget verkligt skapande annat än i och genom reglernas tvång. I stället för att skapa ett nytt språk, finns det inte längre något annat än **det** som talar, d.v.s. att revolten mot det samhälleliga inte leder till något annat än en djupare alienation av de egna komplexen. Om man inte längre vill upprepa Guds gester, så kommer man ändå att upprepa dem; men man kommer att upprepa traumatismerna från sin barndom, vilket är utan intresse (utom för psykoanalytikern, som genom sin funktion är utanför det hela: han iakttagert, utifrån).

Förvisso har det i vår historia funnits vilda transer som har haft en precis funktion av protest; t. ex. 17-hundratalets demoniska kriser mot Richelieus centraliseringspolitik; men låt oss lägga märke till att detta skedde för att tjäna Adels intressen (denna Adel fick för övrigt se sig besegrad av Richelieu, som hade manipulerat demonerna till sin fördel).

Detta får mig slutligen att ställa frågan: vem tjänar på vår ungdoms galenskap? Kampen mot orättvisan och mot kriget är en alltför allvarlig sak – liksom religionen – för att den skall mattas ut i oartikulerade skrik och konvulsiva gester. Dessa fångas omedelbart upp av konsumtions-samhället, som den ville kämpa mot men vars tjänst den går.

et **Sociologie**, Revue Internationale de Sociologie, 1928). Marcel Mauss däremot har helt utelämnat problemet med religionens ursprung. Han beskriver det som händer i de primitiva religionerna, och han har tydligt låtit framstå elementet av samhällets kontroll över shamanernas extatiska kriser; dessa sistnämndas drömmar eller hallucinationer är inte »fria» eller »vilda» utan dikterade av samhället, som formar fantasin inom de ramar, som utifrån på-läggs av kulturen. (M. Mauss, *L'Origine des pouvoirs magiques dans les sociétés australiennes*, Oeuvres, Ed. de Minuit, 2, 1969, s. 319).

²⁾ Michel de Certeau, *La Possession de Loudun*, saml. Archives, Julliard, 1970.

travail théâtral

CAHIERS TRIMESTRIELS

Direction de la rédaction: Denis Bablet, Emile Copfermann, Françoise Kourilsky, Bernard Dort.

Adresse provisoire de la rédaction: Emile Copfermann, 9, résidence du Parc, 91 Massy, France.

Nom

Adresse

A partir du n°

n° 6, hiver 1972

Catégories du théâtre populaire par Augusto Boal / Travail et rêve d'Erwin Piscator par Claude Sebis, Günther Rühle, Heinar Kipphardt / Entretien avec Tadeusz Kantor par Denis Bablet, Textes sur et du Théâtre Cricot 2 / Pour une méthode d'analyse du lieu théâtral.

Comptes rendus de spectacles, notes de lecture et bibliographie.

Souscrit un abonnement (4 numéros par an) de:

un an	lit. 6200
deux ans	lit. 11500
Trois ans	lit. 16500

abonnement par avion: taxes spéciales en plus.

Règlement par chèque postal ou bancaire
(Banque cantonale vaudoise)

Virement postal au C.C.P. 10-27075
La Cité, 10 Métropole, Lausanne, Suisse

Service abonnements: Editions La Cité,
10 Métropole; 1003 Lausanne, Suisse